

ARANY JÁNOS SZOKÁSJOGI GONDOLKODÁSA

Az alábbi tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy az 1850-es évek második felében és az 1860-as évek legelején Arany János által írott némely értekező szövegben kimutassak egy társas gondolkodási mintázatot, s rámutassak e mintázat életformabeli és kulturális beágyazottságára. Ha az újhistorizmus híve volnék, azt mondanám, hogy társadalmi energiával szeretném feltölteni Arany ezen irodalomkritikai szövegeit.¹ Az irodalomtörténeti munkák általában sajátos irodalomtörténeti térbe és időbe helyezik az általuk vizsgált műveket: diszciplináris látószögű kanonikus térbe és diakronikus sorba. Eltűntetik mellőlük az őket valaha körbevett írásművek 98%-át, vagy mert más tudományág tárgyának számítanak, vagy mert nem kanonikusak, s nincs is szükség rájuk a kanonikus szövegek értelmének vagy jelentőségének megvilágításához;² s eltűntetik valaha volt idejüket is, történelmi vagy irodalomtörténeti múlttal és jövővel látva el őket. Eltérve ettől a gyakorlattól, e tanulmányban olyan magyarázó kontextusokat illeszték Arany szövegeihez, amelyekkel más tudományágak szoktak foglalkozni: elsősorban a jogtörténet, a jogtudomány-történet és a nyelvésztörténet. A jogi, jogelméleti, nyelvészeti, verselméleti stb. szövegekben, amelyek így közrefogják Arany kritikai írásait, hasonló gondolkodási mintákat, előfeltevéseket és metaforákat találunk: az irodalomról szóló szövegekben ugyanazok a kulturális minták és gyakorlatok működnek, mint a többiben. Ha meg akarjuk érteni ezeket az együttállásokat, holisztikusabb látószögre van szükségünk, mint az irodalomtörténeté vagy általában az irodalomtudományé.

(Az „eposzelmélet”) Mint ismeretes, Arany János több értekező prózai művében is kifejtette nézeteit az eposz keletkezéséről, s e néhány, bekezdésnyi szövegrész – melyet azóta már oly sok irodalomtörténeti munka idézett – némiképp eltér egymástól. Míg például a *Zandirhám*-bírálatban nagy jelentőségű az „eposzi hitel” és a „népi tudalom”

¹ E mondat Stephen GREENBLATT *A társadalmi energia áramlása* című tanulmányára utal (*Testes könyv I.*, szerk. KOVÁCS Sándor s.k., KISS Atilla Attila, ODORICS Ferenc, Szeged, 1996, 355–372). Bár azt hiszem, nálunk az újhistorizmus programja nem jelent akkora újdonságot, mint amelyet angolszász tudományos közegben jelentett, s e program némely vonásával egyáltalán nem rokonszenvezem (például a történész politikai elkötelezettségének érvényesítése vizsgálódásaiban), azon törekvéseivel azonban teljesen egyetértek, amelyekkel megkérdőjelezi az „irodalmi” és a másféle szövegek, kulturális gyakorlatok közti határokat, s „az autonóm irodalomtörténet diakronikus szövegét a kulturális rendszer szinkronikus szövegével” kívánja helyettesíteni (még ha a „rendszer” kifejezést nem is használnám). Az utóbbi idézet lelőhelye: Louis A. MONTROSE, *A reneszánsz mint hivatás: A kultúra poétikája és politikája*, Helikon, 1998, 113.

² Egy korábbi tanulmányomban részletesebben írtam arról – James Clifford egy cikkéből kiindulva –, hogy az irodalomtörténet esztétikai szemlélete hogyan utalja a „raktárba” a kanonikus műveket körbeölelő egykori szövegthalmazt: *Antropológia és irodalomtörténet-írás*, Budapesti Könyvszemle, 1999, 44–45.

fogalma, addig a közel azonos időben készült *Zrínyi és Tasso* „Első és legnagyobb inventor a nép...” kezdetű szakaszában (AJÖM, X, 334) e fogalmak nem fordulnak elő. Abból, hogy először e két fogalmat Arany saját epikusi gyakorlatának értelmezésekor használta (együtt elsőként a Gyulai Pálnak írott 1855-ös önéletrajzi levélben: „én az eposzt mondára, a nép tudalmában is élő mondára szeretem alapítani, a légből kapott eposzok iránt ellenszenvvel viseltetem, hiányozván azokból az, amit én eposzi hitelnek nevezek”),³ s az epikai költészet keletkezéséről szóló leginkább általános passzusokban, például az 1861-es *Eredeti népmesék* első két szakaszában (amely a szerző idevágó nézeteinek legklasszikusabb kifejtése) nem találjuk őket, arra következtethetünk, hogy inkább a saját vagy a kortárs eposzalkotás lehetőségeiről írva használta őket, a hajdani eposzkeletkezésről írva nem.

Különös módon a kortárs nyilvánosság nem Arany, hanem Gyulai értekezéséből ismerhette meg azokat a nézeteket, amelyeket ma Aranynak tulajdonítunk. Gyulai 1855-ös *Szépirodalmi szemléje* II. részében – mely egyébként a magyar kritikátörténet egyik legjelentősebb írása – hosszan, jelöletlenül idézte Arany eposzsal kapcsolatos elveit,⁴ melyeket a költő 1854. január 21-i hozzá írott levelében fejtegetett. Közvetve Gyulai 1854. szeptember 6-i Aranyhoz írott levelének alábbi részlete is megerősítheti, hogy a *Szépirodalmi szemle* eposzról szóló részét egy közös vállalkozás darabjának, egyéni változatának kell tekintenünk. E sorok írásakor Gyulai már leszerződött a *Szemle* publikálására, s a leendő III. részt tervezgette: „Hallottam, hogy Te is szándékoztál róla [ti. Tompa Mihály költeményeiről] írni. Ha irtál küld hozzám, Szilágyi kiadja, s megfizeti és neved sem lesz szükséges kitenned. Ha nem akarsz írni, ird meg nekem legalább eszméidet róla, bizonyosan jobbak lesznek, mint az enyéim s használhatnám.”⁵ Bár Quentin Skinnernek igaza volt, amikor gúnyosan megróttta a történészeket, akik olyan elméleteket fedeznek fel az általuk tanulmányozott szerzők műveiben, melyeket azok sosem fejtettek ki elméletként,⁶ ez esetben a fentebb említett Arany-passzusok hatástörténete mégis lehetővé tesz valami ilyesmit: Szász Károly *A világirodalom nagy époszai* című kétkötetes monográfiájának bevezetésében elméletszerűen is összefoglalta az Arany-szövegekből ismert, eposzra vonatkozó nézeteket.⁷

A *Zandirhám*-bírálat nemcsak kétféle eposzt állít egymással szembe (AJÖM, XI, 10–12) – a Vörösmarty kiséposzaival példázott „légből kapott”-at, az egyéni fantázia által

³ ARANY János, *Önéletrajzi levél Gyulai Pálhoz* = A. J. *Válogatott prózai művei*, Bp., 1968, 998.

⁴ GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle* = GY. P., *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., 1908, különösen: 88–105. Az említett Arany-levelet jelöletlenül a 90. oldalon idézi. Vö. ARANY János *Leveleskönyve*, vál., szerk. SÁFRÁN Györgyi, Bp., 1982, 221.

⁵ GYULAI Pál *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, kiad. SOMOGYI Sándor, Bp., 1961, 195.

⁶ Quentin SKINNER, *Jelentés és megértés az eszmetörténetben* = *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, Pécs, 1997, 11 skk.

⁷ SZÁSZ Károly, *A világirodalom nagy époszai*, Bp., é. n., I, 1–14. Szász könyve 1881–82-ben jelent meg. A szerző az 1860-as évek eleje óta foglalkozott e témával, s mint 1862-es *Két éposz* című tanulmányának első fejezetei mutatják, ekkori nézetei még jelentősen eltértek az 1881-es bevezetésben kifejtettektől: *Két éposz: Aesthetikai és irodalomtörténeti tanulmány*, Budapesti Szemle, XVI. kötet, LIII. füzet (1862), 233–240 (a továbbiakban: SZÁSZ 1862).

létrehozottat, illetve a „népi tudalomból” építkezőt – hanem egyben kétféle befogadási módot is: míg az előbbit csak kevesek, a műveltek képesek élvezni, s nem képes a nép „vérévé válni”, addig az utóbbi képes erre. Míg az előbbit az írásbeliség világán belüli megalkotás és befogadás jellemzi („Könyvből írták, könyvbe”, a *Régi dán balladák* című Arany-bírálat egy idevágó mondatát idézve; AJÖM, XI, 22), s nem érintkezik a szóbeliséggel, addig az utóbbi a szóbeliség világából emelkedik ki – hajdan, például az *Iliász* paradigmikusnak tekintett esetében, szóbeli alkotásként, ma írásbeliként – és vissza is tér oda. Nem egyszerűen az egyéni teremtőerővel szembeni általános székszis magyarázza Arany nézetét, nem is csupán halott írás és élő beszélés herderianus szembeállítás,⁸ hanem műfajelméleti megfontolások is: az eposz olyan műfaj, amelyben nemigen van tere az egyéni leleménynek, annál több a közös hagyománynak; a *Zrínyi és Tasso* egy állítása szerint az eposz a műfaji rend egyik szélső esete.⁹ Akár azt is állíthatnám, hogy mai fogalmaink szerint Arany – és Gyulai – az eposzt nem is irodalmi alkotásnak tekintette, inkább olyasminnek, mint Eric Havelock a homéroszi költeményeket: „törzsi enciklopédiáknak”,¹⁰ melyeknek nem irodalmi értelemben kell hatniuk, például nem egyéni befogadóra és nem olvasás során, hanem a szóbeliség közösségi világában.

Az eposz műfaji rendszerbeli helyét nagy mértékben befolyásolta, hogy népköltészeti műfajnak számított. Arany értelmezői közösségéből Gyulai Pál 1862-es *Két ó-székely ballada* című előadása foglalkozott a legrészletesebben e műfaji osztályozási elvvel. Eszerint a költészet (mai fogalmunkkal: szépirodalom) műfajai alapvetően eltérnek egymástól aszerint, hogy előfordulnak-e a népköltészetben vagy sem. Azon műfajok esetében (ilyen például az eposz, a ballada, a mese, a dal), amelyek előfordulnak, a műfaj követendő mintadarabjai népköltészeti s nem műköltészeti alkotások, ugyanis a népköltészet ugyanazon nemből tökéletesebb alkotásokra képes, mint az egyes költők.¹¹ Ugyan-

⁸ NEUMER Katalin, *Gondolkodás, beszéd, írás*, Bp., 1998, 33–35.

⁹ „... valamilyen költő előtt annál szűkebb tere nyílik e részben az inventiónak, minél kevésbbé ölelheti föl az esetlegest, a mindennapit, minél inkább tisztán emberi alapra útasítja őt a költeményfaj, melyben dolgozik.” (AJÖM, X, 333.) Az eposz éppen ilyen költeményfaj.

¹⁰ Eric A. HAVELOCK, *A görög igazságosság-fogalom: homéroszi árnyékvonalaitól a platóni főszerepéig = Szóbeliség és írásbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, szerk. NYÍRI Kristóf, SZÉCSI Gábor, Bp., 1999, 58. „A Homérosznak tulajdonított tanítások nem irodalmiak vagy esztétikaiak, hanem társadalmi és gyakorlati hasznúak. Tartalmuk elsősorban technológiai: gyakorlati útmutatások a hadviselés..., továbbá az állampolgári szokások, az erkölcsök és a vallás területére.” (Uo., 62.)

¹¹ GYULAI Pál, *Két ó-székely ballada* = GYULAI Pál *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye, 1850–1904*, Bp., 1927, 103–108. – S. Varga Pál az utóbbi években több tanulmányban is részletesen és invenciózusan foglalkozott a „népi tudalom” fogalom értelmezhetőségével. Arany értekező prózájának legutóbbi, debreceni kiadásához írott kiváló utószavában van másfél oldalnyi rész, amelyet vitatnék. S. Varga itt azt vélelmezi, hogy Arany problematikusnak találta a korabeli magyar drámát és prózai regényt, mert e műfajok nem álltak kapcsolatban a néphagyománnyal. Úgy gondolom, S. Varga nem vette kellően figyelembe, hogy Arany és értelmezői közössége számára a műfaji rendszer a népköltészet-műköltészet kettősség mentén újrendeződdött, s az általa tárgyalt műfajokra nem vonatkoztatták közvetlenül a népiesség normáit. Ez a magyarázata Arany azon mondatának, amit S. Varga is idéz: „Regény, novella, népiessége igen mondva csinált dolog.” S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet programja* = ARANY János, *Tanulmányok és kritikák*, vál., szerk., utószó S. VARGA Pál, Debrecen, 1998, 507–516. A vitatott gondolatmenet az 514–515. oldalon olvasható.

így látta Arany is: *A magyar népdal az irodalomban* című 1861-es, befejezetlenül maradt tanulmányában írta, hogy a népköltészet legjobb teljesítményeit a műköltés még sehol sem haladta túl, s példának eposzokat hozott (AJÖM, XI, 386). A népköltészet alkotás-módja következtében hoz létre remekebb műveket, mint a műköltés: Arany többször leírta, miként görgetik tökéletesen simára, kerekre, mint víz a követ,¹² a népköltészet alkotásait a szájról szájra adók nemzedékei sok-sok évszázad alatt. A szóbeliség világa tökéletesebb alkotás létrehozására képes, mint az írásbeliségé – erről a legegységértelműbb sorok az *Eredeti népmesék* elején olvashatók. E nézet magyarázatot adhat részben arra is, miért tekintette Arany az epikai költészetet magasabb rendűnek, mint a lírait. A hajdanival (mondjuk Homérosszal) ellentétben a kései eposzalkotó már írásbeli alkotást hoz létre, ám műve mégis közösségi jellegű: a szóbeliség közösségi világából gyűjti össze azokat a hagyományokat, amelyekből eposzát összeállítja. A *Zandirhám*-bírálat szerint már Vergilius is ilyen gyűjtő-eposzíró volt, az *Eredeti népmesék* fejtegetése a jó mesegyűjtőről pedig analogikusan a gyűjtő-eposzíróra is érvényesnek tűnik.

A szóbeliség világába visszatérő eposzt a befogadás során a közösség ellenőrzi, alakítja, s főként dönt továbbadása vagy elfelejtése között. E gondolatmenet nemcsak az *Eredeti népmesék* második szakaszában lelhető fel, bár ott a legkifejtettebb: az ellenőrző-továbbadó közösségi befogadásról az *Iliász* kapcsán szó esik a *Zandirhám*-bírálatban is, a *Régi dán balladák* végén (AJÖM, XI, 24), a *Szépirodalmi szemlében* és Szász említett bevezetésében is, s nemcsak a hajdani eposzra érvényes, hanem a kortárs próbálkozásokra is: a „vérré válás” normáját nemcsak az *Iliászra*, hanem Vörösmarty „légből kapott” kiséposzaira is alkalmazza a szerző a *Zandirhám*-bírálatban. A „népi tudalom” fogalmának értelme tehát Arany (és Gyulai) eposzról kialakított elképzelésében előíró jellegű és hatásközpontú, mint a retorikai jellegű gondolkodás fogalmi általában: azért kell a „népi tudalomra” építeni az írott eposzt, hogy képes legyen visszatérni a szóbeliségbe, hogy a „népi tudalom” visszafogadja az ellenőrző-döntő közösségi befogadás során. Természetesen tovább lehetne részletezni és finomítani az itt adott értelmezést,¹³ engem azonban egyelőre csak az utóbbi elem érdekel, a közösségi befogadás ellenőrző jellege, pontosabban az a kérdés: hogyan kerül a *consuetudo derogat legi* jogi elve az irodalomkritikába?

(A *szokásjog*) A törvényrontó szokás elve a római jogból származik, bármely római jogi tankönyv első oldalain megtalálhatjuk a hivatkozást, hogy Salvius Iulianusnál és Ulpianusnál olvashatók róla a kanonikus passzusok (Digesta 1.3.32.1, illetve D. 11.1.1.1); innen került Werbőczy István szokásjog-összefoglalásába, a *Hármaskönyv*be, s onnan a későbbi századok hazai jogtudományi vitáiba, melyekben kérdésessé tették vagy megerősítették a hazai szokásjog derogatórius erejét.¹⁴ Mint Beck Salamon írta egy

¹² Arról, hogy a népköltészetrel kapcsolatosan emlegetett „kerekdedség” valójában egy klasszicista norma érvényesítése, lásd KOROMPAY H. János, A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása, Bp., 1998, 228; vö. uo., 203.

¹³ RITÓÓK Zsigmond a Homérosz-kép változásairól szóló tanulmányában kiválóan összefoglalta Arany eposzfelfogását és egyben Homérosz-értelmezését is: „Könyv, amelybe ezrek álma tévedt...”, It, 1989, 444–446 (a továbbiakban: RITÓÓK 1989).

¹⁴ KÉRÉSZY Zoltán, A jogszokás derogatórius erejének kérdése a magyar jogi irodalomban, Szeged, 1935.

cikkében, „szokásjog akkor is van, ha a törvény egyenesen eltiltja”.¹⁵ Jogszokások – egy-egy közösség hosszabb időn át ismétlődő, általában reflektálatlan, magukban kifejtetlen jogszabályokat hordozó cselekvéssorai – mindig körbeveszik és befolyásolják az írott törvények érvényesülését. Szokásjoginak nem egyszerűen azt a jogi világot nevezem, amelyben a szokás elismert jogforrásnak számít,¹⁶ hanem amelyben a legerősebb, esetleg egyedüli jogforrásnak tekintik. Grosschmid Béni *Magánjogi előadások* című nagy könyve, a témáról szóló magyar nyelvű irodalom klasszikus műve szerint mai jogfelfogásunk felől alig lehet megérteni a *Hármaskönyvet*, azt a régi jogi világot, amit összefoglalt, s amelyet azután évszázadokon át áthatott. A mai felfogás szerint ugyanis a törvényhozó írott törvénye kijelentésének pillanatától jognak számít, míg a *Hármaskönyv* szerint a törvény csak akkor válik joggá, ha általmegy a valóságba, ha szokásjoggá válik.¹⁷

A közösség általi befogadásán, a közösség gyakorlataiban megmutatkozó elfogadásán múlik tehát, hogy joggá válik-e az írott törvény. E befogadás gyakran észrevétlenül módosítja, kiigazítja a törvényt – ezért is hasonlítja Grosschmid a törvényrontó szokást a csizmasarok kopásához.¹⁸ Beck említett cikke szerint a szokásjog derogatórius ereje a mai jogfelfogás jogi környezetében is működik: egyik példája az 1921. tv. által bevezetett botbüntetés, amelyet a bíróságok egyszer sem szabtak ki.¹⁹ Ez esetben a törvényhozó jogszabálya nem vált joggá az életben, elsorvadt a bírósági gyakorlat következtében. A szokásjogi gondolkodás által meghatározott világban még inkább így van ez. Az én alábbi fejtegetéseim szempontjából mindegy, elfogadjuk-e Grosschmid *Hármaskönyv*-értelmezését vagy sem, ami fontos, hogy e tanulmányban szokásjogi gondolkodás – „ezen a miénktől oly sajátosan elütő eszmekör”²⁰ – alatt olyan jogfelfogást értek, melynek a szokásjog áll a „tengelyében”, s mely a szokás általi befogadást tekinti az írott törvény joggá válása, „hatályosulása” feltételének. Úgy látom, ez ugyanaz a gondolkodási mintázat, mint amely Aranyak az eposzbefogadásról szóló passzusaiban működik.

(*A habitus*) Mivel „még egy valódi párhuzamosságnak sem örülünk, ha nem tudjuk elképzelni, hogyan jött létre”,²¹ a továbbiakban kétféle magyarázatot szeretnék adni arra, miként kerülhetett e gondolkodási mintázat Arany irodalomkritikai szövegeibe. Az első magyarázat a habitus fogalmára épül. Bár e fogalom mai társadalomtudományi haszná-

¹⁵ BECK Salamon, *Peschka Vilmos: Jogforrás és jogalkotás*, Állam- és Jogtudomány, 1966, 484 (a továbbiakban: BECK 1966). E roppant érdekes cikk a szokásjogról írva grosschmidianus álláspontot védelmezett a szocialista jogtudomány kelles közepén. Sok évvel későbbi válaszában így értelmezte a recenzeált szerző is: PESCHKA Vilmos, *A többértelmű szokásjog = Emlékkönyv Beck Salamon születésének 100. évfordulójára*, szerk. NÉMETH János, VÉKÁS Lajos, Bp., 1985, 135. Mint anekdotikus önéletrajzi feljegyzéseiből tudhatjuk, Becket már fél évszázaddal korábban, ügyvédi vizsgáján azzal fogadta egyik bírálója: „hát te vagy az a híres Grosschmidianus”. DR. BECK Salamon, *Öreg jogász tövistermése*, Bp., 1969, 35.

¹⁶ Bár GROSSCHMID Béni meghatározásának ez felelne meg: *Magánjogi előadások: Jogszabálytan*, Bp., 1905, 224. A szokásjogról írva elsősorban e könyvre támaszkodom.

¹⁷ *Uo.*, 739–740.

¹⁸ *Uo.*, 427.

¹⁹ BECK 1966, 481.

²⁰ GROSSCHMID, *i. m.*, 406.

²¹ Erwin Panofsky mondását idézi: WESSELY Anna, *A tudásszociológia mint interpretáció-elmélet*, Janus, 1/3 (1986. ősz), 34.

lata Pierre Bourdieu hatásának köszönhető, Erwin Panofskytól ered, aki a gótikus építészeti megoldásainak magyarázatát egy habitusban – cselekedeteket szabályozó gondolkodási szokások egy rendszerében – vélte megpillantani, melyet a skolasztikus szellemű oktatás vésett bele mindazok észjárásába, akik résztvevői voltak valamilyen szerepben e kulturális vállalkozásnak.²² A habitus – immár Bourdieu-nél – észlelési, gondolkodási, ítéletalkotási, értékelési sémák társadalmilag felépült és némileg mindig átépülő rendszerre, amely öntudatlanul és alkalmazkodva az újabb és újabb társadalmi helyzetekhez, vezérli az egyén cselekvéseit és stratégiáit.²³ Jellegzetesen strukturalista fogalom, s bár egyes értelmezői rugalmasnak mondják, mások arra utalnak, mennyire gépszerűnek tétellezi az embert. Jellemző, hogy amikor Bourdieu-nek egy interjúban röviden választ kellett adnia a kérdésre, mik is azok a habitusok, így válaszolt: „Ezek programfajták, informatikai értelemben...”²⁴ – még hozzá olyan programfajták, amelyeket a társadalom formált meg.

Bourdieu rendszerében a mező fogalmával összefüggésben tárul fel igazán a habitus-fogalom jelentősége. Minden író az irodalmi mező objektíven létező lehetőségeinek terét (témákat, formai megoldásokat, szerzői identitásokat, múltkonstrukciókat stb.) figyelembe véve, azokhoz képest építi fel alkotói elképzeléseit, ám hogy mely lehetőségeket hogyan észleli, az „a habitusába rögződött észlelési és értékelési kategóriák” függvénye.²⁵ Bourdieu fogalma arra is alkalmas, hogy a művészeti alkotások készítése vagy megítélése során követett egyéni stratégiákat ugyanazon értelmezői keretben magyarázzuk, mint ugyanezen egyén (és más kortársai) élete más területein követett stratégiáit vagy gyakorlatait. A habitus fogalmának irodalomtörténeti használata újra értelmet kölcsönözhet az olyasfajta adatgyűjtéseknek, melyeket ma már csak kultikus eredetűeknek tudunk látni. Első magyarázatom szerint tehát szokásjogi habitusának öntudatlan működése állította elő Arany irodalomkritikai szövegeiben a fent leírt gondolkodási mintázatot. A habitus fogalmát használva társas és a mindennapi gyakorlatokra is támaszkodó alapozással láthatjuk el a kritikátörténeti fogalmakat – Dávidházi Péter is hasonlóképpen járt el, bár elméletileg inkább a mentalitástörténet-írásra emlékeztető módon, amikor Arany-könyvében az „eposzi hitel” fogalmát kapcsolatba hozta a szerző református mivoltával.²⁶

(*A jogi világ*) Azt főlegesen volna bizonygatni, hogy Arany olyan világban élt, melyet áthatott a szokásjogi gondolkodás,²⁷ az ő esetében azonban, egyrészt családtörténeti okokból, melyekre mindjárt kitérek, másrészt foglalkozása miatt, különösen így volt. 1840 és 1848 között mint Szalonta másodjegyzője jogszolgáltatóként dolgozott, a má-

²² A habitus fogalmáról Panofskynál és Bourdieu-nél: WESSELY, i. m., 33–35.

²³ Pierre BOURDIEU, *A gyakorlati észjárás: A társadalmi cselekvés elméletéről*, Bp., 2002, 18–19; vö. Sven REICHARDT, *Bourdieu történéseknek? Kultúrszociológiai kínálat a társadalomtörténet számára*, Koll, 2001, 233–246.

²⁴ Idézi KEMÉNY István, *Pierre Bourdieu*, Educatio, 1995, 756.

²⁵ BOURDIEU, i. m., 59.

²⁶ DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., 1992, 183.

²⁷ Vö. PÉTER László, *Ország és király a hatvanhetes kiegyezésben* = P. L., *Az Elbától keletre*, Bp., 1998, 225. Évekkel ezelőtt e tanulmány hívta fel a figyelmemet a szokásjogi gondolkodás fontosságára a 19. század tanulmányozásában.

sodjegyzői feladatok ugyanis főként bírói teendőkben álltak.²⁸ A bíraskodás többnyire „sommás eljárást” jelentett, mint a városi és úriszéki bíraskodásban általában, azaz szóbeli eljárást, amelyről végül írásbeli feljegyzés készült. Mint a jogtörténeti szakirodalmából tudható, a „sommás eljárás” maga is szokásjogi jelenség volt.²⁹ Móczár József idézi Szalonta történetéről írva a *Nagyszalonta Városának jogai rövid vázlatban* című munkát; ha jól értem a hivatkozását,³⁰ akkor ez az írásmű Aranytól származik, noha nincs nyoma a kritikai kiadás *Hivatali iratok* című kötetében (úgy vettem észre, a jegyzetanyagban sem). Ha felhasználhattam volna e szöveget, valószínűleg sokkal többet tudnék arról a jogi környezetről és szemléletmódról, amelyben Arany évekig élt. Néhány eset összefoglalása azonban lehetővé teszi így is, hogy e jogi világ szokásjogi jellegét megértsük.

Az első eset a család nemességének kérdése: mint ismeretes, volt ugyan nemesi oklevelük, ám azt az udvari kamara nem ismerte el. Ennek ellenére Szalontán nemesnek tekintették a családot, az is annak tekintette magát, meghatározva társadalmi respektusukat és kötelességeiket (például hozzájárultak a hajdonikális per költségeihez). A helyi szokás tehát ez esetben erősebbnek bizonyult a felsőbb törvényes hatóság döntésénél. Arany irodalomkritikai fogalmait játékosan felhasználva azt mondhatjuk, hogy bár a felsőbb hatóság nem adott „történeti hitelt” a család nemességének, mivel a „népi tudalom” nemesnek ismerte (el) őket, nemességük „eposzi hitellel” mindenképpen rendelkezett. A második eset a hadnagyi széké. Arany nemcsak a városnak, hanem egyidejűleg a hadnagyi széknek is jegyzője volt Szalontán, ahol két *communitas* élt egymás mellett, a nemesek és az újabb lakosok (nem nemesek) *communitasa*; az előbbieket a hadnagyi szék, az utóbbiak a városi bíró és tanács joghatósága alá tartoztak.³¹ A már hivatkozott Móczár-szerkesztette könyv ekként mutatta be a hadnagyi szék fennállásának jogszerűségét: „Noha a magyar királyi Helytartótanács 1817. május 13. és aug. 2-án kelt leiratában a hadnagyi székek működését megsemmisítette, mindazáltal az lábra kapván e megyében, a mi városunkban is, az akkori megyebeli kormány erővel felállította.”³² A helyi hatóság ez esetben is a helyi szokásnak megfelelően járt el, semmibe véve a leiratokat. A harmadik eset az 1847-es szalontai bíróválasztás ügye. Arany írta azt a másodalispánhoz címzett levelet, amelyben arra kéri a várost a vármegyét, hogy avatkozzon be az uradalommal az az évi bíróválasztás miatt kialakult vitájába. A levél szerint a város „közönségének” „gyakorlat-szentesített jogai” (AJÖM, XIII, 49) sérültek azzal, hogy az uradalmi bírójelölés eltért a korábbi évek menetétől. A levél nem írott szabályra hivatkozik, ilyen bizonyára nem volt, vagy ha mégis, akkor már rég felülbírált a sokéves gyakorlat, amelyben – ismétlődése és elfogadottsága folytán – íratlan törvényt látott Szalonta „közönsége”.

²⁸ „...e hivatalában magasabb értelemben vett jogszolgáltatási, az az bírói funkciót végezhetett”; „foglalkozása leginkább bírói teendőkben állott”. ROZVÁNY György, *Arany János életéből* = SÁFRÁN Györgyi, *Arany János és Rozvány Erzsébet*, Bp., 1960, 150–151.

²⁹ KÁLLAY István, *Tripartitum a helyi joggyakorlatban*, Jogtudományi Közlemények, 1991, 209.

³⁰ DR. MÓCZÁR József, *Szalonta története = Nagyszalonta 1606–1906*, szerk. DR. MÓCZÁR József, Nagyszalonta, 1906, 62.

³¹ SZENDREY István, *A bihari hajdúk pere a hajdúszabadságért*, Debrecen, é. n. [1958], 36.

³² MÓCZÁR, *i. m.*, 65.

Mindhárom eset olyan jogi világra mutat, amelyben a szokás elsődleges, s a fennálló intézmények és joggyakorlatok érvényessége és továbbélése szempontjából döntő jelentőséget tulajdonítanak közösségi elfogadásuknak.

Vajon a szokásjog korabeli, forgalomban lévő hazai jogtudományi interpretációiban fellelhető-e az a gondolkodási mintázat, amit az eposzról szóló Arany-passzusokban és általában a szokásjogi gondolkodásban felfedezni véltem? Arany jogi végzettség nélkül látta el bírói szerepét. Voinovich Géza monográfiájából tudjuk, hogy miután 1840 tavaszán másodjegyzővé választották, „Kövi latin könyvéből megtanulta a magánjogot”.³³ Kövy Sándor magánjoga (*Elementa jurisprudentiae Hungaricae*) azonban, gyakorlati célú munka lévén, miként a korabeli hasonló könyvek is, nem tartalmazott jogkeletkezési narratívákat; bár a kütfők felsorolásában természetesen fontos helyen állt a szokás mint íratlan törvény, szó esett e részben törvénytárgyozó erejéről, a törvényszéki és az azon kívüli törvényerejű szokások keletkezéséről, a törvény ellen vetett tartós szokás erejéről stb.,³⁴ alig különbözve a *Hármaskönyv* prológusának idevágó részeitől (Prol. 10–12. tit.). A Kövynél található szokásjog-interpretáció nem tartalmazza azt a gondolkodási mintázatot, ami Arany eposzkeletkezés-elképzelését meghatározza, s ez elmondható Frank Ignác könyvéről is (*A közigazság törvénye Magyarhonban*), melyet a régi magánjog olyan összefoglalásának tartanak a szakirodalomban Eckhart Ferenc nyomán, ami „ügyszólván feleslegessé teszi mindannak ismeretét és áttanulmányozását, amit előtte írtak”.

(*A jogkeletkezési elmélet*) Volt azonban korabeli jogkeletkezési elmélet, amely szokásjog-értelmezés, s feltűnően hasonlít Arany eposzkeletkezési nézeteihez, ráadásul ezen elmélet egyik kulcsfogalma a „Bewusstseyn des Volkes”, amit az 1840-es, 1850-es években – Fogarasi János német–magyar szótára szerint – népi öntudatnak, népi tudatnak vagy népi tudalomnak fordíthattak leginkább a kortársak. Carl Friedrich von Savigny *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* című könyvecskéje a jogelmélet egyik legtöbbet hivatkozott műve. Legtöbbet hivatkozott, néhány oldalnyi második fejezetében (*Entstehung des positiven Rechts*) így foglalja össze álláspontját: „minden jog oly módon keletkezik, amit az uralkodó, nem egészen helyes nyelvhasználat szokásjognak nevez, azaz a jog előbb az erkölcsi szokások és a néphit, utóbb a jogszolgáltatás által jön létre, mindenütt belső, csendesen ható erők, nem pedig egy törvényalkotó önkénye által.”³⁵ A joga sajátlagosan tartozik hozzá minden néphez, szerves összefüggésben áll – akárcsak a nyelv – a nép lényegével és jellemével, s valójában „a nép közös tudatából” ered („der eigentliche Sitz des Rechts das gemeinsame Bewusstseyn des Volkes sey”).³⁶ A jogászoknak az a feladatuk, hogy „napvilágra segítsék és tisztán meg-

³³ VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza 1817–1849*, Bp., 1929, 59.

³⁴ Az én kezemben a „magyar Kövy” ötödik kiadása járt: FOGARASI János, *Magyar közpolgári törvénytudomány elemei: Kövy Sándor után*, Pest, 1845. A korszak egyik jogász szaktekintélye, Tóth Lőrinc szerint Fogarasi „a magyar kiadást az eredetnél sokkal világosabbá, biztosabbá, használhatóbbá és becsebbé tette, a nélkül azonban, hogy a szerző alapelveitől és nézeteitől bármiben eltávozzék.” TÓTH Lőrinc, *Emlékbeszéd alsóviszti Fogarasi János r. tag fölött*, Bp., 1879, 27. Remélem, így van.

³⁵ Carl Friedrich von SAVIGNY, *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, Dritte Auflage, Heidelberg, 1840, 14.

³⁶ *Uo.*, 11.

örizzék” a nép közös jogi meggyőződését. Így az írott törvények a legjobb esetben észrevétlen folytatásai a nép tényleges gyakorlatainak. Egyszóval e jogkeletkezési elméletben ugyanazt a gondolkodási mintázatot vélem megpillantani, mint Arany eposzkeletkezéséről szóló bekezdéseiben. Kis táblázattal ábrázolva – hommage à structuralisme – e mintázat a következő:

népi tudalom / szóbeliség →	írott eposz →	a népi tudalom visszafogadja az eposzt
a nép közös tudata →	írott törvények →	visszasimulásuk a nép életébe

(*A Savigny-recepció*) Kicsi az esélye annak, hogy Arany Savignyt olvasott volna. Könyvtárának Nagyszalontára ajándékozott nyolcszáz darabjában egyetlen jogtudományi mű sem szerepelt.³⁷ Sajnos kevésbé lehet az általam ismert hazai jogtudomány-történetre támaszkodni, ha azt szeretném megtudni, milyen mélységű és kiterjedésű volt Savigny hazai ismerete. A legmeggyőzőbb ilyen jellegű munka szerint Savigny jogkeletkezési elmélete 1863-ig nincs jelen a hazai jogtudományban.³⁸ A római jogász Hoffmann Pál 1863-as akadémiai székfoglalójáról mások is tudnak, azonban gyakran még a címét is tévesen idézik.³⁹ Azért nevezem Pólay Elemér munkáját a legmeggyőzőbbnek, mert hihetően cáfolta a feltevést, miszerint Frank Ignácnak, az 1849 előtti évtizedek legtekintélyesebb magyar jogtudósának műveire a történeti jogiskola hatott volna.⁴⁰ A szakirodalom sok darabja hajlamos minden olyan 1840 utáni jogi munkát kapcsolatba hozni a történeti jogiskolával, amelyben az ősi alkotmányt vagy a régi magyar törvényeket védelmezik. Bár Pólay füzete már elég régen megjelent, a szakirodalom egyes darabjai közel húsz évvel később is úgy írnak Frankról, mint a „történeti jogi iskola adaptálójáról”.⁴¹ Frank magyar nyelvű főművében (*A közigazgatás törvénye Magyarhonban*) azonban nyoma sincs savignyánus eszmeifuttatásoknak; a szokás elsőbbségéről szóló gondolatokat legfeljebb a művet záró *Vég- és védszó* című nyelvészeti tanulmányban találha-

³⁷ DEBRECZENI István, *Arany János könyvtára*, MKsz, 1967, 191.

³⁸ PÓLAY Elemér, *A pandektisztika és hatása a magyar magánjog tudományára*, Szeged, 1976, 114.

³⁹ Tévesen idézte Hoffmann székfoglalójának címét PÓLAY (*i. m.*, 114) és HORVÁTH Pál is: *Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből*, Bp., 1974, 248. A cím helyesen nem *A jog lényege*, hanem *A jog lényege (Bevezetés a jogtanulmányba)*, Pest, 1864. Hoffmannról lásd HAMZA Gábor, *Hoffmann Pál = Magyar jogtudósok*, I, szerk. HAMZA Gábor, Bp., 1999, 51–60, különösen: 55.

⁴⁰ PÓLAY, *i. m.*, 91–109. A „történeti jogiskola” korabeli kifejezés, lásd például: PAULER Tivadar, *Jog és államtudományok encyklopaediája*, Pest, 1851, 202. Pólay szerint Frank megítélésében Pauler 1850-es emlékbeszéde volt a szakirodalom nagy félrevezetője. Ebben igaza lehet, ám hozzá kell tenni, hogy Pauler nem azt állította, hogy a történeti jogiskola hatása alatt írta Frank a műveit, hanem azt, hogy hosszas tanulmányozás után a bölcsészeti (konkrétan: hegelianus) jogtan és a történeti jogiskola vitájában az utóbbinak az elveit fogadta el. Lásd PAULER Tivadar *Emlékbeszéde Frank Ignác felett*, Új Magyar Múzeum, I. folyam (1850–51), II, CCCXI.

⁴¹ PESCHKA Vilmos, *Horváth Pál: Frank Ignác*, Állam- és Jogtudomány, 1993, 285. A főszevegbeli mondat az ismertetett könyvecskére is igaz.

tunk,⁴² az azt megelőző, a hazai magánjogot tárgyaló kötetekben nem. Volt Savignynak magas színvonalú magyar recepciója az 1830-as, 1840-es években, ám nem Frank művében kell keresni. E recepció legkiválóbb darabja Szász Károly (a világirodalom nagy époszairól író szerző apja) 1836-os akadémiai székfoglalója, *A szerzett törvények eredeti kútfejtéről*.⁴³ Újabb kori közreadói megjegyezték, hogy „még a magyar nyelvű szakirodalomban sincs nyoma annak, hogy e művel érdemben valaha is foglalkoztak volna”,⁴⁴ s a helyzet tudtommal azóta se sokat változott. Mindazonáltal a közreadók tévedtek, amikor Austinnal és Bülowval (sőt, Visinszkijjel!) állították párhuzamba Szász nézeteit: megfelelőbb kontextus lett volna Savigny. Ha felfigyeltek volna Kemény Zsigmond Szász-émlékbeszédének azon részletére, amelyben felidézte az egykori mesterével Savigny nézetei felett folytatott vitáikat,⁴⁵ könnyebb dolguk lett volna.

Szász Nagyenyeden tanított törvénytudományt. Székfoglalójában három jogi kútfőt különböztetett meg, a magánjogi tankönyvek eljárásától jelentősen eltérve: az írott törvényeket, a törvény erejű, főként a bírói ítéleteken keresztül létrejövő szokást, hozzáteve, hogy „az írott törvény is főként a szokás vezető árkában folyva hat ki ránk”, s harmadiként mindkettő szülőanyját mint végső forrást: a jogról, a helyesről alkotott nézetek összességét a nemzet köztudatában: „Ez az önként értetődő jog és tartozási eszmék egyeteme, mely a nemzet köztudatjában életművi módon él, fejlődik, melynek egyes képzetei az idő és alkalmasság szerint az írott s szokási törvények alakjába idomulnak át...”⁴⁶ Nemcsak a nemzeti köztudatban élő „törvényes [értsd: jogi] fogalmak” mint a jog végső forrása tézis mutat savignyánus hatásra, hanem a törvényhozásról való felfogása is – éppúgy elutasította, részben hasonló érvekkel, az ideális jogi kódex eszméjét, mint Savigny tette a *Vom Beruf*ban –, a törvényhozóról alkotott képe is (aki mindössze „kikiáltója” a társadalom „erkölcsi organizmusa által önként fejlett törvényi eszméknek”),⁴⁷ s a jogfejlődés három szakaszáról adott leírását is össze lehet vetni a *Vom Beruf* hasonlóan háromszakaszos, ám a Szásztól némiképp eltérő elbeszélésével. Szász jogfejlődés-elbeszélésében az első szakaszban, a gyermeki korban – hasonlóan Savigny narratívájához – a reflexió nélküli köztudat az egyedüli jogforrás; az ifjúkorban a bírói ítékezés által létrejövő, szájhagyomány útján fenntartott szokás; végül a harmadik szakasz akkor kezdődik el, mikor a szokásokat összegyűjtik s könyvbe foglalják: e szakaszra már az írott törvények jellemzőek. Akárcsak Savigny, Szász is hangsúlyozza, hogy „a nemzet köztudatában élő törvényes nézetek” „a fejlődés életművi [értsd: organikus] munkája által” észrevétlenül alakulnak át előbb szokásokká, majd írott törvényekké.⁴⁸

⁴² FRANK Ignác, *A közigazság törvénye Magyarhonban*, II. rész, II. darab, Buda, 1847, különösen: 837–841.

⁴³ Magyar Tudós Társaság Évkönyve, III (1837).

⁴⁴ Szász Károly, kiad. KISS Géza, TURNOWSKY Sándor, Bukarest, 1955, 63 (a továbbiakban: SZÁSZ 1955).

⁴⁵ KEMÉNY Zsigmond, *Idősb Szász Károly = K. Zs., Sorsok és vonzások*, Bp., 1970, 337.

⁴⁶ SZÁSZ 1955, 106.

⁴⁷ *Uo.*, 113.

⁴⁸ *Uo.*, 106–108.

Nemcsak Szász, hanem tanítványa, Kemény Zsigmond is tett közzé savignyánus fejtegetéseket. Első jelentős politikai cikke, a Szalay László *Codificatio* tanulmányára⁴⁹ válaszul írott *A kodifikáció és történelmi iskola* című (1842) munkájában a kodifikáció ellen Savigny érveit vette elő, s ellentétben mesterével, név szerint, már a címben is hivatkozott a történelmi jogiskolára. Cikkének a jogkeletkezést és a törvények közösség általi elfogadását tárgyaló részét idézem röviden: „a törvény kútfeje: a nép öntudatában rejlő kötelességről fogalmak; próbaköve: a végrehajtás lehetősége”. A jó törvény a nép „szívveréből és eszéből, azaz szokásaiból forr” stb.⁵⁰ Ahol Szász a „nemzet köztudatja” kifejezést használta, ott Kemény a „nép öntudata”-t vagy – mint a *Még egy szó a forradalom után* egy teoretikus jelentőségű részletében – „öntudalommal bíró nép”-et („A társadalom organikus élet, maga az öntudalommal bíró nép...” stb.),⁵¹ a római jogász Hoffmann Pál egyértelműen Savignyt követő székfoglalójában a „nemzeti tudat”-ot és „nemzeti köztudat”-ot.⁵² Ugyanezen kifejezésekkel nem jogi szövegekben is találkozhatunk ekkoriban,⁵³ ami arra mutathat, hogy a „nép öntudata” / „nemzeti köztudat” / „népi tudalom” nemcsak a „törvényes nézeteket” foglalta magában, hanem mást is – akárcsak a *Vom Beruf* szóhasználatában. Például Szász Károly *Két épósz* című tanulmányában ezt olvashatjuk: „Az épósz, mondavilágával, mely a nép tudalmában kész kosmogoniát, theo- és mythológiát ad... stb.”⁵⁴

Az 1850-es évekbeli Savigny-recepcióról már többet tud a jogtudomány történetírása, főként Wenzel Gusztáv írásaira hivatkozva, bár a szakirodalom ez esetben gyakran olyan Wenzel-oldalakra utal, ahol semlegesen, lexikonszócikk-szerűen említi csupán a német jogtudóst.⁵⁵ A nem hivatkozott Wenzel-szövegek közül a Kitionich Jánosról tartott akadémiai előadása nem is a „minden jogéletnek történetileg legelső alapja a szokás volt”-féle tételszerű mondatai, inkább azon fejtegetése miatt érdekes, amellyel igazolni igyekszik, hogy bár Magyarországon nincs önálló jogtudósrend, mint Németországban, mégis a jogélet fejlődésében hosszú idő óta működik „egy doctrinalis elem”, mely a bírói ítélezésen keresztül közvetve hat a jog „kiképzésére”.⁵⁶ E fejtegetés Savignynek a jogtudósi jogfejlesztésről írott gondolataihoz áll közel. Meglepő módon szintén nem hivatkozott (nem feltárt) szöveg Wenzel 1861-es Savigny-émlékbeszéde, miként a német jogtudóst

⁴⁹ Savigny (a *Vom Beruf*) elveinek általam ismert első ismertetése magyarul, hosszabb fordításrészlettel: SZALAY László, *Codificatio* = Sz. L., *Publicistai dolgozatok*, Bp., 1988 (az 1847-i kiadás reprintje), I, 36–40.

⁵⁰ KEMÉNY Zsigmond, *A kodifikáció és történelmi iskola* = K. Zs., *Korkiválatok: Publicisztikai írások 1837–1846*, Bp., 1983, 18–31.

⁵¹ KEMÉNY Zsigmond, *Még egy szó a forradalom után*, Pest, 1851, 40. A „néptudalom” kifejezést Wesselényi-jellemrajzában is használta: *A két Wesselényi Miklós* = KEMÉNY Zsigmond, *Sorsok és vonzások*, Bp., 1970, 70.

⁵² HOFFMANN, *i. m.*, 20, 44; vö. PÓLAY, *i. m.*, 114.

⁵³ Két példa: „Általános néptudat” IPOLYI Arnold *Magyar mythológiájában* (Pest, 1854, 173), „nemzeti öntudat” CSENGERY Antal *A hőskölteleményekről általában* című cikkében (Déliab, 1853, III, 13, 327).

⁵⁴ SZÁSZ 1862, 236.

⁵⁵ HORVÁTH, *i. m.*, 243 skk.

⁵⁶ WENZEL Gusztáv *Előadása Kitionich János jogtudósáról*, Új Magyar Múzeum, II. folyam (1851–52), II, 16, 17.

két évvel korábban akadémiai külső tagnak javasoló tagajánlások sem. Nem szokás a szakirodalomban Récsi Emil akadémiai székfoglaló előadását sem emlegetni,⁵⁷ holott ez volt az 1850-es évek általam ismert legfontosabb szövege Savigny jogfejlődés-elméletének recepciója szempontjából. Mindenesetre Savigny jogkeletkezési-jogfejlődési elméletének volt színvonalas hazai recepciója az 1830-as, 1840-es, 1850-es években. S elgondolkodtató a Wenzel akadémiai emlékbeszédét összefoglalva ismertető és részleteit közlő Csengery Antalnak a megjegyzése: „Alig van olvasóink közt, ki ne tudná Savigny nevezetes vitáját Thibaut heidelbergi jogtanárral...”⁵⁸ A szerző úgy ítélte meg, e tárgyat – a két jogtudós negyven évvel korábbi vitáját a kodifikációról⁵⁹ – többé-kevésbé minden művelt ember ismeri.

(Az *előelmélet*) Mai fogalmaink szerint ugyan a jog és a költészet egymástól nagyon távoli területek, ezekben az évtizedekben azonban még nem így vélekedtek róluk. A *Vom Beruf* egyik legtöbbet idézett helye szerint a jog, a nyelv, az alkotmány és az erkölcsök sajátlagosan és egymástól elválaszthatatlanul tartoznak hozzá az egyes népekhez: „e jelenségek nem elkülönülten léteznek, ezek csak egy nép egyes erői és tevékenységei, amelyek a természetben elválaszthatatlanul összefonódnak és csak a mi szemléletünkben jelennek meg különös sajátosságokként. Ami az egészhez fűzi őket, az a nép közös meggyőződése...”⁶⁰ A Savigny-ról szóló szakirodalomból tudható, hogy későbbi műveiben a római jogból származó „a nép közös meggyőződése” (gemeinsame Überzeugung des Volkes), illetve a „nép öntudata” (Bewusstseyn des Volkes) fogalmát, amely a szemléletünkben elkülönülő területeket összefűzi, felváltotta e funkcióban – vagy még inkább: megalapozta – a népszellem (Volksgeist) fogalma.⁶¹ E fogalom felől nézve az egyes népek joga, nyelve, népköltészete, mitológiája stb. sajátlagos népszellemének egy-egy megnyilvánulási formája. A jog és a költészet egy töről fakad a népben, vélte például Jacob Grimm, s ismeretes Savigny nagy hatása a Grimm-fivérek nyelvészetére, mitológiai kutatására és jogszokásgyűjtésére.⁶² Jacob Grimm számára – aki a 19. század közepi hazai nyelvészetre, hitregetanra, népköltészeti gyűjtésre, majd a 20. század eleji népi jogszokásgyűjtésre nagy, ám egyes résztanulmányok ellenére sem eléggé feltárt hatással volt – e területek folyamatosan egymásba érőknek látszottak, nem elkülönülteknek.

⁵⁷ RÉCSI Emil, *A jogtudományról mint jogtételek forrásáról*, Magyar Akadémiai Értesítő, 1859, II, 837–855. A szerző nemcsak azt hangsúlyozta, hogy a jog keletkezésének elsődleges módja a szokásjog, hogy a jogfejlődés nemzeti keretben megy végbe, hogy a szokásjog „el nem különözve” él együtt az egyéb nemzeti szokásokkal és erkölccsel, hanem azt is, hogy a jogfejlődés egy kései pontján a nemzet jogi öntudata már a jogászkarban összpontosul. – A hazai marxista szakirodalomban Savigny jogfejlődés-elméletéből a jogtudósi jogfejlesztést hangsúlyozza HAMZA Gábor, SAJÓ András, *Savigny a jogtudomány fejlődésének keresztútján*, Állam- és Jogtudomány, 1980, 85.

⁵⁸ Cs. A., *Magyar Tud. Akademia. 1861. October–December*, Budapesti Szemle, 1861, XIII, 366.

⁵⁹ A vita elemzése a magyar marxista szakirodalomban: PESCHKA Vilmos, *Thibaut és Savigny vitája*, Állam- és Jogtudomány, 1974, 353–380.

⁶⁰ SAVIGNY, *i. m.*, 8.

⁶¹ Vö. PÓLAY, *i. m.*, 33, 47.

⁶² Giuseppe COCCHIARA, *Az európai folklór története*, Bp., 1962, 231.

Valószínűleg Arany és értelmezői közössége sem látta egymástól nagyon távoli területnek a jogot és a költészetet. Arany 1861-es Millien-bírálatának alábbi részlete azon költészetet jellemzi, mely a népköltészettől tanul: „ha fölveszi, tovább fejtí a megszokott formákat, a mintegy anyatéjjel beszítt népi és nemzeti dallamokat, akkor a fejlődés természetes törvényének hódol, mely épen úgy kizárja az ugrást, oktroyozást a művészetben, mint a politikában, és tiszteli, alapúl fogadja a történeti hagyományokat.” (AJÖM, XI, 176.) E passzus ugyanazon szabály alá vonja a költészetet és a jogot (hiszen ez esetben, mint az oktroyozás kifejezés is mutatja, a jogról van szó), s olyasféle konzervatív hitvallás, amelyet Arany a nyelvfejlődés kérdéséről írva is tett ezekben az években. A Koszorú szerkesztői glosszáiban többször is a *conservatio* hívének nevezte magát, méghozzá az első, 1863-as glosszában jellegzetesen jogi érveléssel: „valamint régebben az ujtás, úgy most a conservatio a feladata minden nyelve mellett buzgó magyarnak. Tehát ne hagyjuk a nyelv történeti jogait.” (AJÖM, XII, 127.)

A Millien-bírálat egyébként az országbírói értekezlet évében jelent meg; Arany fenti politikai megjegyzését akár ehhez fűzött kommentárnak is tekinthetjük. Az értekezleten ugyanis Tóth Lőrinc egyik hozzászólásában szóvá tette, hogy az oktroyozás az egyik legtöbbet használt és leggyűlöltebb szava a tanácskozásnak és közvéleménybeli fogadtatásának. E hozzászólás arra is példa lehet, hogy a jogi és irodalomkritikai szóhasználatok nem álltak túl messze egymástól akkoriban. Tóth az 1843-ban kidolgozott büntetőjogi kódex bevezetése mellett érvelt, mely annak idején nem vált törvénnyé, így az ellene szóló egyik legerősebb érv az lehetett, hogy oktroyozás lenne életbe léptetését javasolni. Tóth viszont azt állította, hogy nem lenne az, hiszen e kódex „a nemzet legjobb fiai által a nemzet megbízásából dolgoztatott ki, s így mondhatni, hogy a nemzet testéből és véréből nőtt ki”.⁶³ Úgy tűnik, ugyanazon organicista norma érvényesül Arany és Gyulai kritikájában, mint Tóth törvénymegítélésében: az igazi eposz a „népi tudalomból” eredve vissza is tér oda, a nép „vérévé válva”; a jó törvény a nemzet „véreből” keletkezett. Erdélyi János a *Népdalok és mondák* kötet 1846-os előfizetési felhívásában fogalmazott úgy, hogy ami e könyvben benne lesz, az „a nép véreből származott”.⁶⁴ Ugyanez a metafora Arany nyelvészeti cikkeiben is előfordul: például arról írva, hogy a nyelv szokás gyakran nem fogadta be az idegen nyelvi elemeket, így azok „nem váltak vérré” (AJÖM, XI, 226).

Arany jogról, nyelvről és költészetéről tett fenti megjegyzéseiben ugyanazon előelmélet működik. Eszerint a nép/nemzet, illetve joga, nyelve, költészete organikus képződmény (a *Visszatekintés*ben például Arany fához hasonlította a nyelvet, felidézve ezzel a horatiusi *Ars poetica* sok ezer nyelvészeti értekezésben hivatkozott sorait is); e formák mindegyikében ugyanazon népszellem nyilvánul meg; a jog, a nyelv, a népköltészet, a zene, a tánc a nép tagjai számára nem megtanulandó, hanem természetesen hozzájuk tartozó, „anyatéjjel beszítt” dolgok. Egyértelműen így fogalmaz *A magyar népdal az irodalomban* című 1861-es tanulmánydarab: a dalformák, akár a nyelv, a zene, a tánc, a nép lelké-

⁶³ Az országbírói értekezlet a törvénykezés tárgyában, közli RÁTH György, Pest, 1861, II, 62.

⁶⁴ ERDÉLYI János, *Előfizetési felhívás* = E. J. *Válogatott művei*, Bp., 1986, 66 (a továbbiakban: ERDÉLYI 1986).

nek nyilatkozásai (AJÖM, XI, 387); az *Eredeti népmesék* pedig az eposzról és a népmeséről beszél a népszellem epikai nyilatkozásaiként (AJÖM, XI, 328). Hozok egy példát arra, hogy e vélekedéssel Arany nem állt egyedül akkoriban. Fogarasi János 1860-as hangsúly-tanulmányában egyetértéssel idézte a híres nyelvtudós, Heyse egy mondatát: „Azt mondja egy helyütt Heyse, főntebbi munkájában: a népszellem minden egyes külön nyilatkozataiban, például, nyelvében, zenéjében összhangzás uralkodik.” A magyar nyelvész-jogász e tanulmánybeli célkitűzése ennek megfelelően az volt, hogy igazolja, „a zenénkben és nyelvünkben uralkodó szellem tökéletes azonosságát”.⁶⁵ Fogarasi már az 1840-es évekbeli munkáiban is e kapcsolatot kereste, s nézetei erősen hatottak Erdélyi és Arany verselméleti gondolkodására is.⁶⁶ Ezen előelmélettel van összefüggésben Arany-nak (és Gyulainak) az a tétele is, hogy a hexameter s a hozzá hasonló antik versformák mindig idegenek maradnak a magyar fül számára, az ilyen versformában frott eposzokat már versformájuk is megakadályozza abban, hogy a nép befogadja őket.⁶⁷

(*Arany nyelvészete*) Legnagyobb igényű nyelvészeti tanulmányában, a *Visszatekintésben* is használta Arany az „oktroirozni” kifejezést, amikor a nyelvtudós által oktrojált olyan nyelvészeti törvényekről írt, melyek nem vesznek tudomást az élő nép tényleges beszédéről. A *Visszatekintésben* az élő (nép)nyelv szokása a kánon, melyet semmilyen szempontból nem lehet felülbírálni: se tudományos (AJÖM, XI, 243), se esztétikai szempontból (AJÖM, XI, 253), se a régi nyelvemlékek felől (AJÖM, XI, 244). Épp ellenkezőleg: mind a költészeti nyelvhasználatnak, mind a régi nyelvemlékekben található nyelvhasználatnak, mind a nyelvtudós törvény-megállapításainak felülbírálója, kritikusa az élő népnyelv szokása.⁶⁸ Az utóbbi esetről például az igeidők kapcsán ezt olvashatjuk: „nyelvészeink csak most vesződnek e törvények föltalálásával, ellenkező, egymást lerontó teóriákat állítanak fel; a népnyelv pedig sem egyiket, sem másikat el nem ismeri.” (AJÖM, XI, 252.) Az élő népnyelv használata – vagy másképp: az élő nyelvszokás – hasonló viszonyban van a nyelvészeti törvényekkel, mint a szokásjog a jogi törvényekkel.

Arany e kijelentésekkel évtizedes nyelvészeti vitákhoz szólt hozzá. Azon normája, miszerint a költő nyelvalakításának az élő nyelv szokásához kell igazodnia (AJÖM, XI, 230), Kazinczy Ferencnek az 1817-es Beregszászi-recenzióban kifejtett álláspontjával áll szemben;⁶⁹ a régi nyelvemlékek nyelvhasználatának kritikusaként emlegetett élő népnyelv Révai Miklós valahai álláspontját is vitatja.⁷⁰ A nyelvészettörténeti szakirodalom gyakran emlegeti, hogy Verseghy Ferenc Révaival szemben a nyelvszokásra hivatkozott

⁶⁵ FOGARASI János, *Hangsúly vagy is nyomaték a magyar nyelvben*, Akadémiai Értesítő: A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye, Pest, 1860, I, 105, 106.

⁶⁶ KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története: A kezdetektől 1898-ig*, Bp., 1991, 209 skk.

⁶⁷ ARANY János, *Irányok* = AJÖM, XI, 163; GYULAI 1908, 93.

⁶⁸ Hasonlóan mutatja be a nyelvész szabályok és a népnyelvi szóhasználat egymáshoz való viszonyát Arany nyelvészeti cikkeiben DÁVIDHÁZI Péter, *Életteli csemeték vagy korcs fattyúk? A nyelvvédelem alapkérdése Arany János és a Nyelvőr vitájában* = *A két Arany: Összehasonlító tanulmányok*, szerk. KOROMPAY H. János, Bp., 2002, 80–97. Köszönöm a szerzőnek, hogy tanulmánya nyomdai levonatát elküldte nekem.

⁶⁹ Vö. RUZSICZKY Éva, *Kazinczy és a „nyelvszokás”*, Magyar Nyelvőr, 1957, 1–7.

⁷⁰ Vö. MELICH János, *Révai Miklós nyelvtudománya*, Bp., 1908, 42.

mint végső elvre. Ha alaposan elolvassuk mondjuk *A tiszta magyarságot* (1805), felfigyelhetünk rá, hogy a szöveg jogi terminológiája nem kapcsolódik össze szokásjogi érveléssel. Verseghynél a nyelvszokás nem folyton alakuló-változó, hanem tudományosan megállapítható, időtlenül érvényes szabályszerűség, többé-kevésbé az analógia megállapítható szabálya. Ezért Verseghyről írva Margócsy Istvánnal értek egyet: mindenestül racionalista gondolkodás az övé.⁷¹ Leginkább az alábbi részlet árulkodó e szempontból: „Ha egy dialektus az analógiához tartya magát, a többiek pedig vele ellenkeznek, akkor ahhoz kell ragaszkodnunk, mely az analógiát, úgymint az egész nemzetnek közös szokását követi.”⁷² A közönséges (értsd: a nemzet körében általános) szokás megállapításának tehát nem az a módja, hogy megvizsgáljuk, hogyan beszélnek a dialektusok mindegyikében vagy többségében; közönséges szokássá nyilvánítható akár egyetlen dialektus nyelvszokása is az összes többivel szemben, ha az analógia tudományosan megállapított törvényének megfelel. Úgy gondolom, Verseghy nyelvszokás-fogalmának nincs semmi köze Aranyéhoz. Betolakodó lévén a nyelvészettörténet köreiben, csak bátortalanul említem meg, hogy meglepő módon Arany nyelvszokás-fogalma Frank Ignác már hivatkozott *Vég- és védszó* című nyelvészeti értekezésének élő szokásról írott gondolatmenetéhez áll közel, különösen azon részeihez, amelyekben a jogtudós az élő szokás elsőbbsége mellett érvelt a régiség nyelvhasználatával, illetve az összehasonlító nyelvtudomány eredményeivel szemben.⁷³

A *Visszatekintés* állást foglalt korabeli nyelvészeti vitákban is. A nyelvészettörténeti szakirodalomból csak keveset lehet megtudni arról, milyen volt e viták dinamikája, intézményi környezete és lehetséges pozíciói. Az 1850-es évek közepe előtti néhány évtized (a Gyarmathy Sámuel és a Hunfalvy közti időszak) a nyelvészettörténetben „légüres tér”-nek számít.⁷⁴ Békés Vera kiváló könyvfejezetet írt arról, milyen tudománytörténeti okai lehetnek az ürességnek.⁷⁵ Arany nyelvészeti nézeteinek éppen ezen időszak nyelvészete lehetne a kontextusa.⁷⁶ A nyelvészettörténet-írás némiképp üdvtörténeti jellegű „nagy elbeszélése” szerint ekkoriban vált (újra) tudománnyá a hazai nyelvészet, Hunfalvy Pál kezdeményezései nyomán, elköteleződve az összehasonlító történeti módszer és a finnugor rokonság tétele mellett. A *Visszatekintésben* Arany semmit sem írt e módszerről, illetve tételről, ám az általa itt kívánatosnak tartott nyelvészet nem összehasonlító; mint ahogy nem foglalt állást a spekulatív, nyelvfilozófiai nyelvészetet övező vitában sem, bár azzal, hogy megrovóan írt az etimologizálás túlsúlyáról a nyelvészetben,

⁷¹ MARGÓCSY István, *A Révai–Verseghy-vita eszme- és kultúrtörténeti vonatkozásai = Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc, MARGÓCSY István, Bp., 1990, 26–34, különösen: 30. Margócsy szerint e racionalizmus, a nyelvi rendszer változatlanságának feltevése ugyanúgy jellemezte Révait is: *Mit jelent a nyelv számára a történelem?*, It, 1986, 357–364.

⁷² VERSEGHY Ferenc, *A tiszta magyarság = Pennaháborúk: Nyelvi és irodalmi viták 1781–1826*, szerk. SZALAI Anna, Bp., 1980, 225.

⁷³ FRANK, *i. m.*, 837–838.

⁷⁴ HEGEDŰS József, *Rendhagyó magyar nyelvhasználat-történet*, II, Magyar Nyelv, 1998, 387.

⁷⁵ BÉKÉS Vera, *A hiányzó paradigma*, Debrecen, 1997, 103–173.

⁷⁶ Alapos, részletes, ám kontextus nélküli ismertetése Arany nyelvészeti nézeteinek: FERENCZY Géza, *Arany János, nyelvünk bűvára és művelője*, Magyar Nyelvőr, 81(1957), 387–402, 82(1958), 1–13, 133–148.

Czuczor Gergely és Fogarasi szógyökkereső gyakorlatától is elhatárolta a saját álláspontját. Mindazonáltal úgy vélem, paradigmaticus különbség az új tudományos nyelvésztől választotta el Arany nézeteit.

Békés Vera romantikusnak nevezi azt a tudományos paradigmát, amely az 1810-es évek végétől vált túlnyomóvá a nyelvről való hazai gondolkodásban, az 1850-es években került szembe egy új, rivális tudományos gondolkodásmóddal, a Hunfalvy képviselte pozitívizmussal, s az 1870-es évekre elvesztette erejét és tudományos pozícióit az új paradigmával szemben.⁷⁷ Könyvében az 1850-es évekbeli nagy nyelvészeti vitákból idézi a romantikus Czuczor Hunfalvy ellen írott cikkét, melynek egyik mondata magába sűríti a vitát, s a belefoglalt állítások mentén el lehet rendezni a rivális paradigmákat: „a nyelv-elemzésben és értelmezésben nem elég csupán az anyaggal és idommal foglalkozni; mert van a nyelvben felsőbb és eredetibb valami, mi az anyagnak életet és alakot ad, 's ez maga az alapértelem, ennek teremtője pedig az emberi szellem.”⁷⁸ A *Visszatekintés*nek a nyelvre használt organicista metaforái vagy a nyelvszellem működésére tett utalásai (AJÖM, XI, 254) arra mutatnak, hogy szerzője is úgy vélhette, „van a nyelvben felsőbb és eredetibb valami, mi az anyagnak életet és alakot ad”, még ha nem is kívánt oly módon ezen „alapértelem” nyomába eredni, mint azt a szónyomozók tették.

A *Visszatekintés* egyik legérdekesebb része a szerző elképzelése a kívánatos nyelvészetről, melyet szembeállított az a priori megállapított nyelvészeti törvényeket oktroyozó nyelvtudománnyal. Leírása elgondolkodtatóan hasonlít ahhoz, ahogyan a hagyományokat összegyűjtő eposzköltőről, illetve a népmesegyűjtőről írt a *Zandírhám*-bírálatban, illetve az *Eredeti népmesék*ben. A nyelvészetnek eszerint az élő népi nyelvszokás összegyűjtése az alapvető feladata (AJÖM, XI, 243), mivel a nyelvi törvényeket csak ezekből lehet megállapítani (AJÖM, XI, 257). A nyelvhasználatban megnyilvánuló törvények a nyelv szellemében gyökereznek (AJÖM, XI, 251), e nyelvszellem leginkább a triviális példákban mutatkozik meg (AJÖM, XI, 254). Akárcsak az ugyanezen évben írott *Eredeti népmesék*ben, a *Visszatekintés*ben is felbukkan a szóbeliség–írásbeliség kérdésköre. A nyelvészetnek még azelőtt kellene „az ép élő nyelv szólásbeli kincsét” összegyűjtenie, mielőtt „az irodalom látvája azt is el nem borítja” (AJÖM, XI, 225). E kijelentés arra utal, hogy a szerző szerint a romlatlan nyelvrész a szóbeliség világában működik, s az írásbeliség terjedésével fokozatosan eltűnik.⁷⁹ Arany nyelvről való gondolkodásában egymással feszültségben lévő beszédmódokra lelhetünk. Egyfelől nyelvromlásról beszélt (mely

⁷⁷ Egy kortárs megfigyelő, Erdélyi János nem egészen így írta le a Fogarasi–Czuczor-féle bölcsészeti, illetve Hunfalvy rokonkutató-történeti iskolájának vetélkedését 1854-es Czuczor-bírálatában. Ő úgy látta, hogy a bölcsészeti iskola az 1830-as években jelent csak meg, mindvégig kisebbségben maradt riválisával szemben, s Hunfalvy irányába a hazai nyelvtudomány fősodrának folytatása. ERDÉLYI János, *Czuczor Gergely = E. J., Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, kiad. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1991, 176.

⁷⁸ BÉKÉS, i. m., 169.

⁷⁹ Párhuzamos gondolatmenetet a korabeli nyelvészeti irodalomban is találhatunk. BALLAGI Móricz tanulmánya szerint is nyelvromlást okozott az írás: a magyar nyelv, amikor írásra fogták, „az idegen hangjelzés által elkorcosított, az írásnyelv pedig visszahatott a nép nyelvére”. *A magyar szónyomozás és az összehasonlító nyelvészet*, Akadémiai Értesítő, 1855, 596. A nyelv írásbeliség előtti állapotát tekintette eszményinek Erdélyi is, lásd KOROMPAY, i. m., 255.

Varróra visszavezethető régi diskurzus a nyelvészetben),⁸⁰ másfelől az élő nyelvszokást mint végső elvet emlegette. E két elv vagy beszédmód feszültsége talán úgy oldható fel, ha „élő nyelv” alatt olyan nyelvhasználatot értünk, amit még nem vagy alig befolyásolt az írásbeliség. Mindenesetre a *Visszatekintés*ben jelen lévőnek látszik a már ismerős gondolkodási mintázat:

a szóbeliség nyelvérzéke: a nyelvszokás →	a gyűjtő nyelvészet: nyelvészeti törvények →	a felülbíráló nyelvszokás
--	---	------------------------------

(*Iliász-értelmezések*) Utoljára maradt a legkézenfekvőbb kérdés: nem a korabeli eposzról szóló irodalomból került-e Arany írásaiba e gondolkodási mintázat? Németh G. Béla a kritikai kiadásban az *Eredeti népmesék* ezen, idézetként közölt mondatához: „A valódi eposzt nem írják, az valamely nép közös költeménye”, a következő jegyzetet fűzte: „ez tulajdonképpen a Wolf–Lachmann-féle eposz-keletkezési teória summája” (AJÖM, XI, 767). E lakonikus jegyzetet érdemes kissé kiegészíteni. Az 1839 és 1861 között az eposzról, főként annak keletkezéséről megjelent, általam ismert jelentős magyar nyelvű fejtegetések (Schedelé, Erdélyié, Csengeryé, Hunfalvyé, Gyulaié, Aranyéi)⁸¹ valamennyien közösségi alkotásnak látták az eposzt, amely sajátlagosan tartozik egy néphez/nemzethez. Valamennyien éles különbséget tettek nép- és műköltészet között, s az eposzt népköltészetnek tartották, melynek jellegzetességeit a szóbeliség körülményei alakították ki, a szájhagyományozás gyakorlata, énekes nemzetségek sora. Továbbá eszenciális műfajnak látták az eposzt, amely a nép minden „erőt és tevékenységeit” magában foglalja, amelyben nem válnak el egymástól olyan területek, mint történelem, vallás és költészet, ahogy magában a népköltészetben sem. Erdélyi herderiánus népköltészet-jellemzése – „összessége volt minden szellemi nyilatkozásnak, honnan vevé a nép törvényét, vallását, történeteit s erkölcsstudományát” – majdnem szó szerint megegyezik Gyulai Pál eposz-meghatározásával.⁸²

F. A. Wolf és Karl Lachmann iskolájának jellegadó elmélete „a költő nélkül teremtődő, kiskölteményekből nagy egységbe »gyűjtött« eposzok feltevése”⁸³ volt, melynek következménye Homérosznak mint nagy alkotónak a „feloldása” sok kis alkotóban vagy a görög népben. Az 1839–1861 közti magyar nyelvű szövegek szerzői közül Hunfalvy

⁸⁰ MELICH, *i. m.*, 31–32.

⁸¹ SCHEDEL Ferenc, *Eposi és drámai kor: Drámai literatúránk jelen állapotjáról, Szontagh Gusztáv ellen*, Figyelmező, 1839, 21. szám; ERDÉLYI János, *Vörösmarty Mihály Minden Munkái* = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, kiad. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1991, 42–47; CSENGERY, *i. m.*; HUNFALVY Pál, *Bévezetés* = HOMÉROS *Iliása*, ford. SZABÓ István, Pest, 1853, I–LXVII (a továbbiakban: HUNFALVY/Homéros); CSENGERY Antal, *Homér (Homérosz Iliása: Fordította Szabó István)* = Cs. A. *Összegyűjtött művei*, V, Bp., 1884, 321–325; HUNFALVY Pál, *Kalevala*, Szépirodalmi Lapok, 1853, 10. szám, 147–149; GYULAI 1908, 88–105; ERDÉLYI János, *Czuczor Gergely* = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, kiad. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1991, 173–174.

⁸² ERDÉLYI János, *Népköltészetről* = ERDÉLYI 1986, 48; GYULAI 1908, 89. Erdélyi 1842-es székfoglaló előadásának herderiánus vonásairól lásd PUKÁNSZKY Béla, *Herder hazánkban*, Bp., 1918, 52–53.

⁸³ MARÓT Károly, *Homeros*, Bp., 1948, 52, 53.

Pál volt leginkább wolfiánus: 1853-ban egy újonnan megjelent *Iliász*-fordítás elé írott hosszú bevezető tanulmányában akkurátusan összefoglalta a Homéroszról szóló szakirodalmat, azon véleményhez csatlakozva, miszerint alig hihető Homérosz személyisége, s a „homérosz” szó eredetileg köznévvé lehetett.⁸⁴ Arany eposzról szóló passzusaiban általában nem foglalkozott az *Iliász* egységének wolfiánus–lachmanniánus alapkérdésével, vagy ha mégis, akkor ellenkezően nyilatkozott: a „homéri művek egysége, s maga Homér is mint szerző megállhat” (AJÖM, XII, 136–137); Homéroszt a hagyományt összefoglaló lángész költőnek tekintette, azaz – korabeli kifejezéssel – inkább „unitáriusnak” nevezhetjük az álláspontját, mint wolfiánusnak.⁸⁵ Ritoók Zsigmond egyik kiváló tanulmányában azt írta, Arany eposzfelfogásától a szálak visszafelé Herderhez és a – talán Hugh Blair közvetítette – skót 18. századi Homérosz-értelmezőkhöz vezetnek.⁸⁶

Az 1855 előtt megjelent cikkekben (Schedelében, Erdélyiében, Csengeryében, Hunfalvyéiban) majdnem minden elem megtalálható, amelyből Arany fejtegetései összeállnak,⁸⁷ egyetlen kivétellel: a „népi tudalom” vagy a közösség visszafogadó-ellenőrző-felülbíráló szerepéről csak Aranyánál (és Gyulainál) esik szó. Mivel – minden strukturalizmusa dacára – Arany nem olvashatta Jakobson és Bogatirev hetven évvel későbbi tanulmányát a népköltészetben és a nyelvben érvényesülő közösségi „preventív cenzúráról” és „szentesítésről”,⁸⁸ s mivel az eposzokról szóló szakirodalomban ez az elv nem játszott komoly szerepet,⁸⁹ azt föltételezem, hogy Aranyának az eposzról kialakított „elméletébe” analóg módon került ez az elem, talán a savignyánus jogkeletkezési teória recepciójából⁹⁰ vagy még inkább saját szokásjogi habitusa folyományaként.

⁸⁴ HUNFALVY/Homéros, LXII.

⁸⁵ Voltak korabeli unitáriusok, akik – szemben Arannyal – a homéroszi eposzokat nem tekintették népköltészetnek. TÉLFY János az *Iliász*ról mint műkölteményről írt, Lachmann-nal és Hunfalvyval vitázva: *Az Iliás szerzőjének egységéről*, Akadémiai Értesítő: A Nyelv- és Széptudományi Osztályok Közlönye, 1864, III, II. szám, 129–172, különösen: 144. (A szerző neve más publikációinál valamivel gyakrabban fordul elő Télfy Ivánként.)

⁸⁶ RITOÓK 1989, 447.

⁸⁷ Hagományosan – Arany egy levélrészletére alapozva – Csengery *A hőskölteményről általában* című cikkét szokás az Arany eposzfelfogásához legközelebb állónak tekinteni (rendkívül alapos összevetésük: RITOÓK 1989, 442–443); én úgy vélem, Erdélyi 1854-es Czuczor-bírálatát mellé lehet állítani.

⁸⁸ R. JAKOBSON, P. BOGATIREV, *A folklór sajátos alkotásmódja* = Roman JAKOBSON, *Hang – jel – vers*, Bp., 1969, 333. Jakobsonék saját nézeteiket mint a romantikusok nézeteinek folytatását mutatták be. A népköltészet romantikus értelmezéséről adott tömör – részben elfogadó, részben elutasító – jellemzésük nagyjából Aranyra is igaz (*uo.*, 338 skk.).

⁸⁹ RITOÓK Zsigmond legalábbis a Jakobson–Bogatirev szerzőpárosához köti ennek az elvnek a megjelenését a szájhagyományozó költészet szakirodalmában: *A görög énekmondók*, Bp., 1973, 60 (a továbbiakban: RITOÓK 1973). Egy későbbi tanulmánya szerint az „előadó és hallgató kölcsönhatását” a szóbeli költészetben egy 1885-ös munka vizsgálta először: RITOÓK 1989, 447.

⁹⁰ Tudtommal NÉMETH G. Béla az egyetlen irodalomtörténész, aki hangsúlyozni szokta a történeti jogiskola hazai hatását, főként általánosságban és politikai eszmetörténeti szövegkörnyezetben, Beöthy Zsolt esztétikai főműve kapcsán azonban konkrétan és egyértelműen: „...A tragikumnak koncepciót adó vezérgondolata (és célja) azonos a jogtörténeti iskola központi tételével (és céljával).” *A magyar irodalom története: 1849–1905* (szerk. Sőtér István, Bp., 1963) = N. G. B., *Küllő és kerék: Tanulmányok*, Bp., 1981, 459. Korszak-

Ritoók Zsigmond egyetlen szerzőt említ *A görög énekmondók* című könyvében, Marót Károlyt, aki Jakobsonék cikkétől függetlenül beszélt az eposzokról írva a közösség ellenőrző szerepéről. Ha belelapozunk Marót *Az epopeia helye a hősi epikában* című könyvébe, láthatjuk, hogy rendszeresen, bár nem túl lelkesen, hivatkozott Szász Károly éposz-könyvére s használta Arany fogalmait, az „eposzi hitelt”, a „közvagyont”, a „pánpoétikus környezetet”, s epopeia-meghatározása teljesen megfelelt az Aranyénak.⁹¹ Marót normatív szemlélete valójában egyetlen epopeiát ismert, az *Iliászt*. Amikor amellet érvelt, miért csak az *Iliász* felel meg a meghatározásnak, s a *Niebelung-ének*, illetve a *Kalevala* miért nem, akkor egyebek közt arra hivatkozott, hogy az *Iliász* Homéroszt követően is „folytatta közösségi életét”, rögtön elfogadott népi hagyománykincs lett, míg a másik kettőt nem ismerte vagy nem fogadta el saját népe és saját énekmondóik.⁹² Az epopeiának a közösségi visszafogadás éppúgy kritériuma Marót, mint Arany szemében. Ritoók azt írta *A görög énekmondók* bevezetésében, hogy amit a 18. század végének kutatói tudtak az eposz szóbeli áthagyományozódásának módjáról, azt a későbbi korok (a 19. század második, a 20. első fele) félretették, s csak „a közelmúltban fedezték fel újra, az elődökről részben mit sem tudva”.⁹³ Ha Marót némileg kivételnek számított e téren, az részben talán annak volt köszönhető, hogy Arany Jánoson (és értelmezői közösségén, főként Gyulain és Szászon) keresztül kapcsolódott a korábbi, 18. század végi, 19. század eleji tudáshoz.⁹⁴

monográfiájában e „vezérgondolatról” (a közmeggyőződésről) írva nem fogalmazott ilyen határozottan: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában*, Bp., 1981, 203.

⁹¹ MARÓT Károly, *Az epopeia helye a hősi epikában*, Bp., 1964, 23–25.

⁹² *Uo.*, 34–36.

⁹³ RITOÓK 1973, 12–13. Hasonlóan fogalmazott már többször hivatkozott 1989-es tanulmányában is, amikor arra hívta fel a figyelmet, hogy a Homérosz-értelmezések történetében Aranytól nemcsak visszafelé, hanem előre felé is vezetnek szálak, Milman Parry kutatásai felé, amelyek döntő hatással voltak a 20. század második felének Homérosz- és szóbeliség-interpretációira: RITOÓK 1989, 447.

⁹⁴ Lásd erről HORVÁTH Iván okfejtését: *A három verselmélet = A strukturalizmus után*, szerk. SZILI József, Bp., 1992, 65.